

Els orígens culturals de la insostenibilitat

Amb la Modernitat neixen els principals elements que configuraran la cultura occidental i, amb ells, tota una sèrie de conseqüències molt importants pel que fa a la nostra situació contemporània. Tant els elements negatius del nostre món com els positius tenen un origen històric que cal conèixer, ja que només així podrem començar a abordar la solució dels problemes i, al mateix temps, perseverar en el manteniment de les fites assolides. Dins d'aquests elements més problemàtics trobem l'amenaça de la insostenibilitat, que abordarem aquí des d'un punt de vista històric amb l'objectiu de desemmascarar els principals elements ideològics que l'han fet possible. En resum, podem dir que la causa d'aquesta greu problemàtica la trobem en la nostra forma de vida que, dominada per les estructures del mercat, redueix tot allò existent a mer objecte de consum (incloent-hi els mateixos consumidors). Aquest marc de domini crematístic universal afavoreix l'assentament d'una cosmovisió antropocèntrica i alhora reduccionista que impedeix, per la seva mateixa estructura, la possibilitat d'aconseguir una societat realment sostenible.

* * *

Con la Modernidad nacen los principales elementos que configuraran la cultura occidental y, con ellos, toda una serie de consecuencias muy importantes con respecto a nuestra situación contemporánea. Tanto los elementos negativos de nuestro mundo como los positivos tienen un origen histórico que es necesario conocer, ya que sólo así podremos empezar a abordar la solución de los problemas y, al mismo tiempo, perseverar en el mantenimiento de los logros conseguidos. Entre estos elementos más problemáticos encontramos la amenaza de la insostenibilidad, que abordaremos aquí desde un punto de vista histórico con el objetivo de desenmascarar los principales elementos ideológicos que la han hecho posible. En resumen, podemos decir que la causa de esta grave problemática la encontramos en nuestra forma de vida que, dominada por las estructuras del mercado, reduce todo lo existente a un mero objeto de consumo (incluyendo a los mismos consumidores). Este marco de dominio crematístico universal favorece el asentamiento de una cosmovisión antropocéntrica y a la vez reduccionista que impide, por su propia estructura, la posibilidad de conseguir una sociedad realmente sostenible.

* * *

With modernity came the principal aspects that make up western culture and, with them, a whole series of consequences that have had a significant effect on our current situation. Both the positive and negative aspects of our world have historical origins that we must be aware of, as it is only with this knowledge that we can begin to solve existing problems and, at the same time, maintain what we have achieved so far. One of the most problematic aspects is the threat of unsustainability, which we will approach here from a historical point of view, with the aim of unmasking the main ideological premises that are responsible for it. In brief, it could be said that the cause of this serious problem lies in our way of life, which is dominated by market forces and reduces all that exists to mere objects of consumption (including even consumers themselves). The universal supremacy of monetary concerns favours an anthropocentric and reductionist vision of the cosmos that circumvents, by its very structure, the possibility of establishing a truly sustainable society.

Els orígens culturals de la insostenibilitat

Marcel Cano

Col·laborador de la Càtedra UNESCO a la UPC

Jaume Cendra

Professor de la Càtedra UNESCO a la UPC i

director del Màster en Sostenibilitat

Andri Stahel

Col·laborador de la Càtedra UNESCO a la UPC

Introducció

L'objectiu fonamental del present article és el de mostrar quins han estat els orígens històrics i culturals de la insostenibilitat. Que la insostenibilitat tingui uns orígens i que, a més, aquests siguin fruit de la cultura i abordables des d'una perspectiva temporal, ens ha de fer pensar. El primer que ens pot venir al cap com a contra argument és el fet, constatable històricament, que la insostenibilitat no ha estat una exclusiva de la societat occidental. D'altres cultures, com per exemple la de l'illa de Pasqua, han patit els efectes del desenvolupament d'una societat poc curosa amb els límits ambientals imposats pel seu medi. Per tant, hom podria dir que en tot moment i en tota cultura ha existit sempre una tendència, inherent a la humanitat i inseparable de la seva interacció amb el medi, cap a la insostenibilitat. Però això només seria una veritat a mitges. Si parlem de la insostenibilitat contemporània, ens adonarem que els paràmetres comparatius amb altres cultures no són aplicables a la societat occidental. L'extensió de la capacitat operativa de la tecnociència, juntament amb el seu model de desenvolupament econòmic-polític atorguen a occident una especificitat, no només quantitativa (*poder fer més*) sinó qualitativa (*un fer més diferent del que fins ara havia estat possible*). La combinació d'un fantàstic poder tecnocientífic amb la substitució de la oikonomia per la crematística (com veurem en els articles següents) es revela com a una barreja inestable, susceptible de portar la humanitat sencera cap al col·lapse. D'aquesta manera, si constatem que la greu situació d'insostenibilitat que estem patint (i que comença a fer-se evident i global) té uns orígens històrics i culturals, una de les millors maneres d'abordar tal problemàtica serà anant, justament, a cercar aquests orígens. El seu descobriment ens ha de mostrar el camí cap a una correcció de la situació.

Aquest recorregut començarà per la Modernitat. La nostra intenció és la de mostrar aquells mites que, recoberts per una sòlida pàtina cosmovisional, s'han transformat en veritats quasi inqüestionables. D'aquesta manera conceptes

com l'antropocentrisme, la idea de progrés infinit, la matematització de la natura o la tecnificació del món, no són més que principis mítics imposats per l'extensió de la cosmovisió moderna. El seu objectiu últim no és altre que el d'erigir una forma de veure el món i d'actuar que, en realitat i sota una enganyosa aparença de progrés humà, té com a missió legitimar i fonamentar el capitalisme, és a dir, la societat més insostenible de totes les aparegudes.

La modernitat i la fragmentació del món

Amb la Modernitat s'inicia una cosmovisió on un important element de l'herència clàssica, el "κοσμος καλος και αγαθος"¹, desapareixerà per sempre sota l'impuls de l'emergent raó cartesiana, que després del Renaixement acabarà imposant-se definitivament. Des d'aleshores, Occident ja no podrà percebre més el món com quelcom on tot està interconnectat, on allò físic, ètic i estètic mantingui una estreta relació. Sota aquesta dinàmica la natura serà devaluada fins a convertir-se en mera "res extensa", una massa de matèria manipulable pel nostre benefici, mitjançant la quantificació:

«[...] aquestes nocions m'han ensenyat que és possible arribar a coneixements molt útils per a la vida i que, en lloc de la filosofia especulativa que s'ensenyava a les escoles, és possible trobar una pràctica mitjançant la qual, coneixent la força de les accions del foc, de l'aigua, de l'aire, dels astres, dels cels i de tots els altres cossos que ens envolten, tan distintament com coneixem els diferents oficis dels nostres artesans, podríem aprofitar-nos de la mateixa manera en tots els usos apropiats i, d'aquesta manera, transformar-nos com en els senyors i posseïdors de la natura.»²

l:

«Encara que la terra i les criatures inferiors són comunes i pertanyen a tots els éssers humans, cada un té un dret particular sobre la seva pròpia persona, sobre aquesta ningú pot tenir cap pretensió. El treball del seu cos i l'obra de les seves mans són el seu propi bé. Tot el que ha estat extret de l'estat de natura pel seu propi esforç li pertany exclusivament a ell.»³

¹ El "cosmos bell i bo"

² Descartes, R., *Discurso del método*, Alianza Editorial, pp. 117 – 121, Madrid, 1979.

³ Locke, J., *Ensayo sobre el entendimiento humano*, RBA, Barcelona, 2002 (la traducció és nostra).

La burgesia i el mercat

En aquest marc cosmovisional es produirà el triomf de la burgesia, una classe social emergent i dinàmica que havia romàs apartada dels àmbits de decisió política i de prestigi social. L'inici de la seva cursa pel poder és però més antic. Per donar-li una data aproximada parlarem d'entre els segles XIII i XV. A partir de llavors comença una llarga i fructífera aliança entre el poder econòmic emergent dels burgesos i una monarquia a la recerca del poder absolut. Aquesta unió d'interessos facilitarà la desaparició de tota una cosmovisió, amb la seva complexitat, que quedarà sepultada per una nova forma d'entendre el món. Els anteriors nexes entre les paraules i les coses (alquímia, astrologia, càbala ...) seran substituïts per uns altres fonamentats únicament en el càlcul i la racionalitat (química, astronomia, filologia ...). En aquest canvi l'acció humana guanya en efectivitat (neix la tecnologia moderna, i amb ella l'imperi de la raó instrumental) però perd en riquesa cosmovisional (la natura perd la paraula).

Com veurem en l'article següent, en aquest moment el camí cap al capitalisme estava ja traçat i, amb ell, l'aparició de una nova forma d'entendre el mercat que progressivament anirà adquirint prou poder com per esdevenir una forma de gestió social. Dins una societat dominada per les estructures mercantils, les relacions comunitàries aniran perdent pes enfront de la preponderància de l'individu. És el que Zygmunt Bauman veu amb molt d'encert:

«[...] el lent però continu desmantellament / esfondrament de la comunitat, aquella entortolligada xarxa d'interaccions humanes que donaven sentit al treball, transformant el mer esforç en un treball dotat de sentit, en una acció dotada d'un propòsit [...]»⁴

I és que, seguint amb les paraules de Bauman, "durant la major part de la seva història, la modernitat fou una època "d'enginyeria social" en la que no es podia confiar en l'emergència i reproducció espontània de l'ordre".⁵ El canvi en el model disciplinari acompanyarà el canvi en la gestió econòmica de la nova societat. I l'única forma de poder exercir aquest poder radicarà justament en la destrucció de l'antiga cosmovisió, que serà substituïda per una en la que l'individu, atomitzat i solipsista, serà la peça fonamental. Però fer-ho prèviament hauran de canviar tots els elements bàsics que la constituïen. Així doncs, dedicarem les línies següents a veure'ls de forma necessàriament breu.

⁴ Bauman, Z., *Comunidad. En busca de seguridad en un mundo hostil*, Ed. Siglo XXI, Madrid, 2003, p. 37.

⁵ *Ibid.* p. 47.

La religió i la desacralització del món

L'esperit cartesiana⁶, una de les principals i més demolidores corrents de pensament de la Modernitat, arribarà a la mateixa religió que veurà com el socinianisme⁷ li aplicarà els seus principis: *no es pot obligar a ningú a creure en res que no sigui conegut de forma clara i distinta*⁸. Com afirmarà Pierre Bayle, l'únic tribunal vàlid per jutjar qualsevol cosa serà la pròpia raó. John Toland, per la seva banda, desarmarà els misteris sagrats del cristianisme reduint-los a mera superstició. Al mateix temps Claude Gilbert dirà: "Seguint la raó no depenem més que de nosaltres mateixos i, així, esdevenim d'alguna manera déus."⁹. La força dels *racionals* desbordarà els marcs més estrictes de la cosmovisió anterior, assolint els seus pilars més fermament assentats. Les mateixes Escriptures seran objecte d'anàlisi sota els principis de claredat i distinció. Spinoza i Richard Simon, mitjançant la crítica bíblica i l'anàlisi filològica, desvelaran l'origen històric —humà— d'uns textos tinguts fins aquell moment per la Paraula divina. A la llarga però, el món i l'home també seran desacralitzats: el primer deixarà de ser l'escenari de la Providència i la Creació, i el segon de ser el Fill de Déu. La raó, per tal de poder estendre al màxim possible el seu poder, ha de fer taula rasa de tot. En aquest context, apareix l'home "fàustic", aquell que es considera a sí mateix com l'únic ésser predestinat a dominar un món, que en la mesura que hi desapareixeran les diferències ontològiques entre les seves parts constituents essencials en les anteriors visions aristotèlica i cristiana, esdevindrà gradualment homogeni i sense relleu. De l'home fàustic emana el desig insaciable d'un coneixement que es tradueix en poder. La relació dels humans amb la resta d'entitats (inclosos a la llarga els mateixos humans) quedarà reduïda a una interacció instrumental que portarà a la cosificació de tot el que existeix. Així doncs, un cop caigut el límit estricte que representava allò sagrat, la natura no representa més que la matèria que apareix als sentits. Però aquest sentits no són ara els mateixos, han canviat o, millor dit, alguns "s'han perdut". L'olfacte i el gust, paradigmes de les "qualitats", quedaran durant molt de temps fora de l'abast de la ciència, juntament amb tota una sèrie d'elements que romandran fora de l'explicació científica, com els sentiments i les emocions. Elements, però, substancials a la vida humana. Panikkar dirà, en aquest sentit,

⁶ Encara que potser hauriem de dir "postcartesià" ja que, en realitat, més que el mateix Descartes varen ser els seus hereus intel·lectuals els responsables de l'extensió — i en molts casos tergiversació — de les seves paraules.

⁷ Corrent religiós fundat per Faust Socini, teòleg florentí. Les seves obres foren publicades el 1656. El moviment socinià tenia com a principis bàsics una interpretació racionalista del cristianisme.

⁸ Hazard, P., *La crise de la conscience européenne. 1680 - 1715*, Fayard, Paris, 1961. En les pàgines següents seguirem algunes de les idees d'aquest autor.

⁹ *Ibid.* p. 141.

que “La descripció del món abstracta i sense límits de la ciència, basada en el càlcul, no és un món habitable”.¹⁰ La desacralització definitiva de la natura, amb la desaparició de límits fixats culturalment, es convertirà, així, en el terreny propici per l'inici de la cursa cap a la insostenibilitat.

L'esperit racionalista ho abastarà tot i, juntament amb el protestantisme, conformaran els pilars fonamentals del domini burgès. En els països on triomfen les revolucions protestants i burgeses, en especial en els de l'àmbit anglosaxó, s'afirmarà¹¹ la creença que el treball en el món és un decret inexorable de Déu. En aquest context, l'èxit en els negocis terrenals esdevindrà una marca atorgada als escollits per la providència divina.¹² A partir d'ara el món serà percebut com a camp de treball pel desenvolupament de la humanitat. A Anglaterra, la nova ciència estarà íntimament unida a aquests dos pilars. Malgrat el que s'acostuma a creure, el símbol per excel·lència de la nova física, Newton, hi està plenament implicat. Sovint s'oblida que:

«[...] tant Napier com Newton concedien més importància a les seves recerques sobre les pàgines de l'Apocalipsi que als logaritmes o a la llei de la gravetat. [...] La característica més evident de la vida intel·lectual prerevolucionària és doncs, la seva confusió i ferment. “S'esvaïa la consciència moral de l'home durant mil anys”.»¹³

En el segle XVI trobarem els pensadors que garantiran les bases per a que Gran Bretanya aconsegueixi el seu fabulós poder marítim, comercial i militar. Aquests crearan l'educació per a adults, una línia d'ensenyament que tendirà a potenciar la matemàtica aplicada a la tècnica, en especial a la navegació, i que difondran abastament, vencent així la universitat medieval:

«La ciència del regnat d'Isabel fou obra de mercaders i artesans, no de doctors, i va desenvolupar-se a Londres i no a Oxford i Cambridge, utilitzant la llengua vernacle en lloc del llatí. [...] Entre els autors d'aquells llibres de text es trobaven els científics més capaços del moment, molts d'ells autodidactes que mai havien estudiat a la Universitat o no havien ocupat en ella cap càrrec. Es dirigien conscientment a un públic de mercaders, artesans, mariner i agrimensors.»¹⁴

¹⁰ Angels Canadell. *Una concepció no dual del temps. Panikkar i el budhisme*, Tesi Doctoral, UB, no publicada, p. 304.

¹¹ Encara que més endavant, com veurem, això canviarà dràsticament.

¹² Per a aquesta temàtica cal veure el llibre de Max Weber, *La ètica protestante i el espíritu del capitalisme*, Ed. Península.

¹³ Christopher Hill, *Los orígenes intelectuales de la Revolución Inglesa*, Editorial Crítica, Barcelona, 1980, p 20 a 21. La darrera frase és una cita de Carré, M.H., *Phases of Thought in England*, 1949, p. 224.

¹⁴ *Ibid.* p 30 i 31.

L'extensió de l'espai i de la nova cosmovisió: dues cares de la mateixa moneda

Aquests mariners permetran que Europa iniciï l'època dels grans viatges d'exploració i conquesta. El seu principal objectiu serà la recerca de noves fonts de matèries primeres. La llavor de la globalització és indestriable del naixement del capitalisme. Al mateix temps això també contribuirà a modificar la visió del món:

«En efecte, Europa no deixava de treballar per descobrir el món i explotar-lo. El segle XVII continuava la tasca que li havia legat el XVI. Des de 1619 el pare Bergeron, un obscur escriptor, i des de 1636 Thomaso Campanella, professaven això: com que l'explotació del globus ha contradit algunes de les nocions sobre les que es fonamentava la filosofia antiga, aquesta explotació ha de provocar una nova concepció de les coses.»¹⁵

Els fets han desmentit les autoritats clàssiques, cap autoritat podrà des d'ara amagar la veritat del nou món. Al mateix temps, és imprescindible dominar aquest món i per fer-ho utilitzaran, si cal, una força que prové de la mateixa geometria:

«El que crida l'atenció és el triomf de l'esperit geomètric. Tot ha d'estar regulat i ordenat seguint la mesura: aquest desig persegueix als autors i persisteix àdhuc en els seus somnis i en les seves follies. Aquesta tendència a la homogeneïtat és temible i inflexible i s'aplica a totes les manifestacions de la vida, àdhuc a allò que no ha de tenir res d'empíric i que ha de ser absolutament racional [...] Les muntanyes, en la seva irregularitat són força irritants: els australians no ho han dubtat ni un moment i les han aplanat.»¹⁶

La *matematització* portarà a la racionalització de l'espai i del temps mitjançant la tècnica, creant al mateix temps els elements necessaris per la progressiva *mercantilització* del món. La invenció del cronòmetre marí (portada a terme també per artesans i mariners) serà clau: afavorirà la conquesta britànica dels mars, sent la base de la seva expansió comercial i colonial. La reducció matemàtica del món i del temps seran, al seu torn, elements essencials en la tecnificació i cosificació del món.¹⁷

¹⁵ Hazard, *Op. cit.* p. 8.

¹⁶ *Ibid.* p. 24.

¹⁷ Per a aquesta temàtica veure Stahel, A.W., *Tempos em Crise – a base temporal das contradicções da modernidade*, Tesi Doctoral presentada el 13/08/2002 a la Universitat de Campinas (Unicamp); No publicada; Campinas: Unicamp, 2002.

L'emergència de la tecnociència i el mite del progrés

El coneixement i el poder iniciaran una estreta i decisiva relació. Aquesta aliança atorgarà als occidentals un poder que percebran com a infinit. La humanitat podrà, des d'ara, projectar-se amb optimisme cap un futur que ha de portar riquesa i felicitat materials. Occident veurà créixer el poder militar, industrial i comercial del que gaudirà des d'aleshores. Un element primordial és la confiança en la raó i l'optimisme que aquesta genera i que han arribat al seu punt més àlgid: l'ésser humà podrà assolir un coneixement infinit. Segons Leibniz, l'única diferència entre el coneixement diví i l'humà és merament formal (la intuïció divina enfront del càlcul humà). Per a Leibniz el càlcul és la base d'un coneixement que ens deslliurará de tots els mals. En aquest sentit, la ciència, o més aviat hauríem de dir ja, la tecnociència, és la clau d'aquesta salvació. Com diu Fontenelle en el seu «*Hymne à la Science*», en el prèfati a la seva obra *L'Histoire du renouvellement de l'Académie royale des sciences* de 1702:

«Els coneixements s'estendran sempre; avui ens ha estat revelada la gravetat; demà naixeran altres genis que desvelaran altres secrets per a nosaltres; d'aquesta manera, poc a poc anirem descobrint totes les parts de la prodigiosa màquina que fins ara havíem ignorat. Els coneixements ens faran poderosos. [...]»

»La nostra acció progressarà sense límits i anirem de meravella en meravella: vindrà un dia en el que l'home volarà [...] “aquest art es perfeccionarà i algun dia anirem fins a la Lluna...”»¹⁸

Ara és el moment en el que un nou i decisiu concepte entra amb força dins les consciències: el progrés. El vell mite de l'Edat d'Or¹⁹ deixa de tenir sentit, ja que només allò nou – Modern – és positiu, dinàmic i creador:

«De sobte [...] havien arribat els impius i blasfems: els Moderns que havien derrocat l'altar dels antics déus. Ara aquesta sola paraula, modern,

¹⁸ Hazard, *Op. cit.* p. 296 i 297. El llarg viatge de la tecnociència occidental, tal i com s'acostuma a explicar, està magistralment resumit en una seqüència del film de Stanley Kubrick, *2001 Una odissea de l'espai*. Un simi agafa un os que, en les seves mans (i mitjançant un acte de violència...) es transforma en una eina. En aquest precís moment el simi deixa de ser-ho per passar a ser humà. El primer que fa és colpejar un munt d'ossos dispersos per terra, com per desfegar la seva fúria victoriosa. Un d'aquests ossos surt disparat, a l'aire, com a efecte de la terrible força que neix de la recent adquirida consciència. En el seu rodolar cap al cel, l'os es transforma en nau espacial... Aquest és el millor resum de la cursa humana cap al domini tècnic de l'univers, una cursa que evoluciona tan sols en el sentit quantitatiu (més tècnica) però no en el qualitatiu (millor societat).

¹⁹ Per a aquest mite, el món seria una cursa cap a la degeneració des d'una Edat d'Or brillant fins a la degradació del propi moment. Una bona mostra d'aquesta idea la trobem en *El Timeu* de Plató. També trobem un interessant tractament del tema en Eliade, M., *El mito del eterno retorno: Arquetipos y repetición*, Alianza Editorial, Madrid, 1997.

s'havia revalorat de manera espectacular, esdevenint una fórmula màgica que conjurava la força del passat.»²⁰

La felicitat al nostre abast

La tecnociència ens porta amb mà ferma cap a un futur millor. De fet el futur s'està acomplint: a la humanitat li ha arribat l'hora del gaudi del món aquí i ara. "Cal esperar la felicitat en l'altra vida? [...] La felicitat ha de trobar-se a la terra [...] Així raonaven els nous moralistes que es varen posar a buscar la felicitat en el present".²¹ I és que el mite de la Felicitat és indestriable del mite de Progrés. Per fi tenim la possibilitat de ser feliços:

«La felicitat és l'expansió d'una força que es troba espontàniament dins nostre i que només cal saber dirigir. L'acceptació de les penes, el desig de sacrifici, la lluita contra l'instint, la follia dels mals costums. El Déu-Raó ens prohibeix de concebre la nostra existència mortal com a una preparació per a la immortalitat.»²²

El fet de plantejar-se aquesta possibilitat com a un objectiu en ell mateix és la prova d'un profund canvi cosmovisional. En l'interior de la cosmovisió cristiana medieval la felicitat era quelcom impensable en aquest món. A partir d'ara s'inicia una escalada cap al gaudi material que conduirà a Occident, a la llarga, cap a la societat de consum. De fet, és en aquest moment on es fonamenten les seves bases:

«La inquietud que sent dins seu un home per l'absència d'alguna cosa que li donaria plaer si fos present és allò que anomenem desig. Aquest és més o menys potent segons aquesta inquietud sigui més o menys ardent. I no serà pas inútil d'observar, de passada, que la inquietud és el principal, per no dir l'únic, motor que excita la indústria i l'activitat humana.»²³

Libertat i societat de consum

Aquestes eren les paraules de Locke al 1690 en el seu *Assaig sobre l'enteniment humà*. Certament no volem dir que Locke sigui el fonamentador del consumisme *avant la lettre*, però sí podem observar que estem davant d'allò que, a la llarga, serà la seva condició de possibilitat. A partir d'ara s'assenten les bases del que arribarà a ser una societat fonamentada en l'individu i que es transformarà en

²⁰ Hazard *Op. cit.* Pàg.26.

²¹ *Ibid.* p. 274.

²² *Ibid.* p. 281.

²³ *Ibid.* p. 376.

una societat individualista. Estem davant la justificació essencial del liberalisme: la llibertat d'acció de l'individu, sotmesa únicament a les lleis del Mercat. Només individualment s'arriba a la felicitat i, de retruc, aquesta felicitat podrà fer-se extensiva a la societat. Això sí, prioritzant sempre la iniciativa privada davant de qualsevol tendència cap a la gestió en favor del bé comú. La tensió social cap a la radicalització del liberalisme enfront de les polítiques socials és, des d'aquest moment, una constant a Occident.

Són significatives, de nou, les paraules de Hazard en referència al concepte de 'inquiétude', ressaltant els problemes del traductor de la obra de Locke, per trobar un equivalent del terme en francès:

«Uneasiness: aquesta és la paraula del text anglès. El seu traductor, Pierre Coste, s'atura sobre aquest mot ja que no troba cap equivalent en francès. A falta de res millor el tradueix per inquietud i el posa en cursiva, indicant així que es tracta d'un nou i especial sentit.»²⁴

Un nou sentit que només podrà nàixer sota la nova llum cosmovisional i que, amb el transcórrer del temps, s'allunyarà cada cop més dels camins de la racionalitat. Com afirma Hazard²⁵, aquesta transmutació dels valors cap al poder del voler, del desig, es veu tant en Locke com en els seus seguidors posteriors:

«No és la presència d'un determinat bé el que ens fa actuar, és la seva absència. Els nostres actes depenen de la nostra voluntat i el mòbil d'aquesta és la inquietud. Sense ella romandríem somnolents i apàtics, d'ella depenen també les nostres passions i, fins i tot, la nostra vida.»²⁶

Passarem, progressivament, d'una societat fonamentada en el deure i la col·lectivitat a una altra fonamentada en el desig i l'individu. Aquest centrar l'activitat humana sobre el 'voler', com a únic motor que "excita la indústria i l'activitat humana", juntament amb la creixent pressió de les forces del Mercat sobre la societat, forjaran una de les idees que cobraran el seu ple sentit amb l'aparició de la societat industrial: *la insaciabilitat*. Aquest concepte serà la rampa de llançament de la societat de consum. Ara, la producció capitalista no es limitarà als objectes sinó que també produirà els mateixos consumidors. En l'obra *Non olet*, de Rafael Sánchez Ferlosio, trobem una interessant aportació. L'autor analitza el fenomen del consumisme i, sobretot, de la producció del

²⁴ *Ibid.* p. 376.

²⁵ *Ibid.* p. 377.

²⁶ *Ibid.* p. 377.

consumidor per part del mateix poder econòmic. En el recorregut històric que exposa (de la mà de Rifkin), ens parla de com, en els anys vint del segle passat, neix, amb una data determinada i de manera totalment conscient per part dels poders econòmics, el consumisme:

«La data (penso que més que simbòlica) pot ser fixada, amb una insospitada exactitud per a aquest tipus de fenòmens, en els 18 mesos que precedeixen al d'octubre de 1927, data de l'aparició del llibre d'Edward Cowdrick en què s'anunciava ja explícitament “el nou evangeli del consum”.»²⁷

La causa va ser doble: d'un costat la gran productivitat aconseguida mitjançant la nova tecnologia, de l'altre l'atur que això va generar. Els empresaris no pensaven que el baix poder adquisitiu dels treballadors afectés al consum, però així va ser. No van trigar massa a comprendre el que estava passant. És a partir d'aquest moment quan podem parlar del que Ferlosio anomena “gir copernicà del consum”: la producció ja no està al servei del consum sinó a l'inrevés. Els principals productors d'Amèrica del Nord es varen reunir per posar fi a la situació:

«Aquestes reunions foren el cultiu en el que, ràpidament, va anar formant-se el ferment en el que afloraria, com una flor, la fórmula salvadora. “A Nova York —cito de nou a Rifkin— els homes d'empresa varen organitzar el Prosperity Bureau i varen urgir als consumidors a comprar ara i a posar els seus diners de nou a treballar, recordant al públic en general que “les seves compres mantindrien la feina a Amèrica”. [...] Aquesta fórmula, que suposava, en paraules de Rifkin, “la metamorfosi del concepte de consum des del vici fins a la virtut” i l'aplicació de la qual podia haver-li semblat d'entrada a qualsevol, una tasca de titans, resultaria no obstant, per astorament de déus i mortals, extraordinàriament fàcil i ràpida de portar a compliment»²⁸

Va ser un cop definitiu contra l'austera ètica americana del treball i l'estalvi, una transformació que va triomfar més ràpidament del que s'esperava. És així com van poder aparèixer les estratègies necessàries per convertir l'ànima del consumidor “fins a inculcar-li una connexió estímul —resposta que el faci saltar, amb l'automatisme d'una molla, davant l'estímul de qualsevol oferta possible [...] ja no es produeixen només els productes, sinó també, al mateix temps, els consumidors.”²⁹

²⁷ Sánchez Ferlosio, R., *Non olee*, Ed. Destino, Barcelona, 2003, p. 14.

²⁸ *Ibid.* p. 16.

²⁹ *Ibid.* p. 12.

I per tant, a partir d'aquest moment,

«[...] l'empresa va començar a produir [...] de manera totalment conscient i deliberada, no només el producte sinó també el consumidor, tal com literalment demostra la invenció del "consumidor insatisfet" de Charles Kettering, de la General Motors, pel que es desprèn d'aquest principi: "la clau per a la prosperitat econòmica consisteix en la creació organitzada d'un sentiment d'insatisfacció.»³⁰

És per això que encara actualment podem llegir coses com aquestes:

«Donada la natura de l'home, és impossible que la humanitat es sacii mai. Sempre hi haurà demanda suficient per consumir el conjunt d'allò produït per la societat [...] La humanitat [...] es cansa d'aquest o d'aquell bé en particular, però és insaciable pel que fa a la possibilitat general de consumir [...]»³¹

La tecnociència jugarà un paper essencial en l'assoliment d'aquest espectacular desenvolupament. Aquesta tendència intrínseca de la tecnociència la trobem ja en els seus orígens, amagada rera la idea de "l'increment de la qualitat de vida":

«Heus aquí un enorme terreny de coneixements apropiats per a l'ús dels homes d'aquí i ara: inventar noves i ràpides màquines que abreujaran o facilitaran el nostre treball, combinar l'aplicació sagaç de diferents agents o materials que ens asseguraran nous i beneficiosos productes dels que ens podrem servir, fent així créixer el conjunt de les nostres riqueses, és a dir de les coses útils per a les comoditats de la nostra existència [...]»³²

Així, i reprenent el concepte de progrés, podem dir que aquesta idea quedarà lligada a la capacitat de producció de béns materials (la millor de les riqueses). Aital producció assolirà la seva fita simbòlica més important en la cadena fordiana de muntatge. A partir d'ara assistirem al naixement del màxim exponent d'aquest progrés i el seu símbol per excel·lència: l'automòbil.³³

³⁰ *Ibid.*, p. 18. Cal destacar que Kettering va escriure això en els anys 20 del s. XX.

³¹ Pedro Schwartz, *El País*, "El fin del trabajo", comentant l'obra de Jeremy Rifkin del mateix títol. Citat en Sánchez Ferlosio, R., *Op. cit.* pp. 9 i 10.

³² Hazard, P., *Ibid.* p. 297, seguint amb les paraules de Fontenelle.

³³ La indústria de l'automòbil és una de les pedres angulars que el capitalisme de consum massiu ha utilitzat per cosificar l'ésser humà. Ho ha fet mitjançant dues estratègies: el fordisme que, amb la cadena de muntatge l'ha cosificat com a productor i el merchandising, potenciat de manera exponencial i al més alt nivell per primera vegada per General Motors, que l'ha cosificat com a consumidor. Sobre aquesta temàtica es pot consultar Volti, R., "A Century of Automobility", a "Technology and Culture", 37, 1996, pp. 663-685. La segona de les estratègies acaba sent més decisiva a la llarga: General Motors va superar de llarg Ford, a partir dels anys trenta, gràcies a la creació publicitària de la necessitat de l'automòbil.

Amb l'adveniment de la Revolució Industrial l'ésser humà donarà un pas més en aquesta cursa cap al domini tècnic de la matèria que desembocarà en la nostra situació contemporània: el capitalisme de consum massiu. És la culminació d'un procés de domini tecnoeconòmic que ha assolit límits monstruosos, doncs sota la seva dinàmica tot el que existeix és susceptible de convertir-se en objecte de consum, incloent-hi, fins i tot, al mateix ésser humà. L'optimisme racionalista il·lustrat ha estat substituït pel frenesí d'una forma de consumisme que, a més de sistema de producció de beneficis i objectes, és una forma de control social i un profund fonament cosmovisional. La qualitat de vida es redueix a capacitat adquisitiva i la mesura de la riquesa de les nacions es dona en termes de producció i consum. Però, si pensem en l'etimologia de consum: "Consumir: h. 1260, 'destruir, extinguir, gastar'"³⁴ veurem que amaga dins seu una tendència essencial cap a la destrucció. És una forma de vida que necessita, per sobreviure, arrasar els recursos naturals. Aquesta és una necessitat absoluta ja que, com si fos una "societat toxicòmana", ha d'incrementar exponencialment les dosis de matèria deglutida. Així, no pot contemplar la possibilitat d'una gestió racional dels recursos ja que aquesta és intrínsecament contradictòria amb la seva essència.

El cop de gràcia final per a la instauració de la mentalitat consumista serà la invenció de la targeta de crèdit. Amb aquesta moren definitivament les idees d'estalvi i austeritat protestants. Ja no cal emmagatzemar diners, el que cal és gaudir dels béns de consum finançant el seu pagament. Res no pot detenir l'ímpetu arrasador del consumisme a l'hora que es consolida una nova forma de control social: l'endeutament.

L'antropocentrisme

Abans de finalitzar aquest recorregut per la història cal fer esment d'un dels principals pilars cosmovisionals de la Modernitat: l'antropocentrisme. La individualitat pot semblar un concepte evident per ell mateix, però això no ha estat sempre així. La importància de l'individu per a d'altres cultures passa quasi bé sempre per sota de les necessitats de la comunitat. Fora d'Europa³⁵ trobem cultures centrades en el sentiment de pertinença a una comunitat, sovint immersa harmònicament en el seu medi. Malgrat que les condicions de possibilitat de l'emergència de l'individu vénen de lluny, només amb la caiguda de l'antiga cosmovisió podem parlar de la seva instauració. I una de les arrels

³⁴ Corominas, J., *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Ed. Gredos, Madrid, 2003, p. 168.

³⁵ Abans de l'actual globalització ...

bàsiques d'aquest individualisme la trobem en l'antropocentrisme. Vegem les molt il·lustratives paraules de Francis Bacon:

«Si observem les causes finals, l'home pot ser vist com el centre del món, en un punt on, si l'home fos extret del món, la resta semblaria perdre sentit, sense funció o objectiu [...] conduint al no res. Doncs el món sencer treballa, en el seu conjunt, al servei de l'home i res no hi ha del que aquest no pugui treure'n profit o utilitat [...] de manera que tot sembla existir més en funció dels interessos de l'home que dels seus propis interessos.»³⁶

En aquesta direcció va l'anàlisi de Marshall quan diu:

«Coneixement és poder, va declarar Bacon en 1597. [...] La ciència, argumentava, restaurarà el domini de l'home sobre els animals que aquest va perdre amb la caiguda del paradís. [...] Bacon considerava la natura quelcom incomplet i corromput, el deure de l'home era canviar-la i millorar-la. L'home no és tot just el rei de la Creació, és el seu principi d'ordre. [...] Si retirem l'home del món, el que quedaria semblaria allunyat del bon camí, sense objectiu ni propòsit.»³⁷

Si hem deixat l'antropocentrisme pel final és perquè aquest concepte es nodreix de tots els elements que hem vist fins ara. Podem dir que, en especial pel que fa al problema de la sostenibilitat, és central i cabdal. Entenent-lo i veient-ne la seva gènesi se'ns fan paleses moltes coses essencials per poder comprendre com hem arribat a la situació actual.

Per començar, cal relacionar l'antropocentrisme amb l'auge del poder burgès i la seva percepció del món com a una immensa propietat. El planeta, pensat com a un dipòsit gegantí de matèries primeres, és un bé que està a disposició dels humans, en especial dels occidentals que es veuen a si mateixos com a éssers superiors, capaços de portar la civilització a la resta de "pobles salvatges"³⁸. En aquest sentit l'extensió de l'espai, de la que parlàvem més amunt, també té una incidència decisiva ja que permet l'expansió pel món de la força arrasadora del poder occidental el què, pels seus protagonistes, confirma

³⁶ Bacon F., *Works of Francis Bacon Vol. IV*, (Edit.) J. Spedding, E. L. Ellis y D. D. Heath (1857-59), p. 517. Citat en Marshall, P., *Nature's Web - Rethinking our Place on Earth*, Armonk-New York: 1996, p. 184.

³⁷ *Ibid.* p. 183-184.

³⁸ L'antropocentrisme és indisociable de l'etnocentrisme. Hauríem de matisar que no és una exclusiva d'Occident i que es una característica compartida, en menor o major mesura, per totes les cultures: molt sovint, la paraula que serveix per denominar la pròpia cultura significa "homes", deixant fora d'aquest conjunt a les altres societats. Malgrat això, la forma com Occident entén l'antropocentrisme, presenta característiques especials, que són les que, superficialment, esbossem aquí.

la idea de la pròpia superioritat enfront d'altres cultures tècnicament inferiors. Occident té tendència a catalogar el major o menor grau de primitivisme de les cultures (amb un matis pejoratiu d'inferioritat) fonamentant-se en el seu desenvolupament tècnic. Hem de dir però, que aquest element tecnològic no pot representar un element definitori absolut per ell mateix sense caure en un reduccionisme perillós. No podem catalogar a d'altres cultures de primitives (inferiors) només pel seu inferior desenvolupament tecnològic ja que això deixa de banda altres aspectes, igualment importants, inherents a la humanitat. Una societat pot desenvolupar un altíssim grau de cultura simbòlica que li permeti establir una forma de vida equilibrada dins el medi en el que viu, sense necessitar desenvolupar més que tècniques rudimentàries. És més, com ja hem dit al principi, pensem que nosaltres, malgrat l'impressionant dispositiu tecnocientífic que hem desenvolupat, encara podem aprendre molt d'aquestes formes d'entendre el món considerades falsament primitives i rudimentàries. Ens cal, davant els desastres que hem generat des del segle XIX ençà, i sense menysprear allò de positiu que hem generat, fer una cura d'humilitat cultural que ens porti a relativitzar la nostra cultura. És justament això el que vol dir, en el seu sentit més profund, el diàleg intercultural: parlar en peu d'igualtat, intentant evitar els prejudicis perniciosos, relativitzant la pròpia cultura (el que no vol dir negar-la) i considerant que totes les cultures tenen elements positius a aportar al conjunt de la humanitat. Pel que fa a la qüestió de la sostenibilitat, negar aquest principi implicaria abordar els problemes des d'una unilateralitat i una ceguesa cultural que aboquen tots els esforços al fracàs.

Com ja hem dit, la possibilitat d'expansió i domini occidentals es produeix mercès a la seva potència tècnica. Un poder en aparença omnipotent que contribueix també a forjar sòlidament la idea que l'home s'ha desfet dels lligams divins i naturals i pot alçar-se victoriós per sobre de tot el que se li oposi, en especial per sobre de la natura. Ara el progrés té via lliure i per això l'home pot sentir-se orgullós de la seva obra, de la seva potència, de la seva raó. El món li pertany de ple dret i tot el que pugui extreure'n, mitjançant el seu treball, és la seva propietat.³⁹ Estem davant l'assentament de l'antropocentrisme, del seu moment de màxim esplendor. Llegim de nou a Fontenelle:

«Quin sentiment de triomf i quina alegre esperança dins d'una sola paraula: el progrés! Ens proporciona aquell orgull sense el qual es fa difícil viure, aquelles perspectives sobre l'esdevenir que, en lloc de contradir el present, el completen i l'embelleixen. Els nostres mètodes

³⁹ Veure les cites número 12 i 13.

estan progressant. La nostra ciència està progressant. El nostre poder d'acció s'incrementa. Àdhuc millora la qualitat mateixa dels nostres esperits.»⁴⁰

Antropocentrisme i confiança cega en la tecnologia són inseparables. Aquesta emana directament de la idea de la potència absoluta de l'home que es veu a si mateix com a l'únic poder absolut de la creació. L'individu radicalitzat i tancat en ell mateix acaba emborratxant-se d'*hybris*⁴¹ i, deixant via lliure al seu orgull, pot veure's a si mateix com a un déu capaç de fer tot el que vulgui. D'aquesta manera crea una forma de vida centrada en un consum sense límits: allí on calgui la tecnologia suplirà la natura, i encara amb més perfecció... Ara aquest individu es sent lliure i poderós, el liberalisme queda fonamentat i, tot aquell que no arribi a triomfar en la vida és perquè no ho vol o no s'ho mereix. El regne de l'individualisme s'ha instaurat i, un cop ha utilitzat amb èxit les eines que les successives revolucions han posat al seu abast, ja no les necessita i les pot bandejar.

En arribar al nostre món contemporani podem observar com l'antropocentrisme s'ha reclòs dins dels límits tancats d'una petita minoria de persones que posseeixen un poder omnímode. Ara la resta de la humanitat queda definitivament cosificada i limitada al seu paper de "consumidors-productors / consumits-produïts", ja que la societat contemporània necessita d'un costat individus aïllats, immersos en un miratge narcisista —els consumidors— i de l'altre, estocs de mà d'obra barata —els productors— ambdós igualment cosificats i produïts. Lligats, sense adonar-se'n, a una relació circular que els converteix en engranatges d'un sistema pervers en el que estan atrapats pel poder de la publicitat, de forma similar als presoners de la caverna platònica.

La modernitat en el seu "estat líquid"

Per acabar farem un ràpid cop d'ull al nostre món contemporani. Estem en el que alguns han denominat "postmodernitat". Però, per definir el nostre moment històric preferim optar pel concepte que utilitza Zygmunt Bauman: "modernitat en el seu estat líquid", enfront del període anterior, que anomena "modernitat en el seu estat sòlid". Un dels motius perquè preferim aquesta denominació és la seva utilitat en la temàtica que abordem ja que ens mostra una continuïtat.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 298.

⁴¹ La *υβρις* representa pels grecs la desmesura, o bé la estupidesa, àdhuc l'orgull d'aquelles accions humanes que subverteixen l'ordre natural o diví. El càstig per aquestes accions acostuma a ser terrible i ve de la mà de la Nèmesis (Νεμεσις) la personificació del Càstig Diví.

En efecte, la utilització de la mateixa paraula “modernitat” per designar tot aquest període fins als nostres dies, ens indica que estem submergits en les mateixes problemàtiques de fons, tant pel que fa a la vida quotidiana com als problemes teòrics (ja siguin polítics, econòmics, socials, etc.). Destacar aquesta idea de continuïtat és important perquè ens permet recuperar elements positius de la tradició il·lustrada com, per exemple, la idea de democràcia i de justícia social. Però, d'altra banda, també és cert que ja no vivim en el mateix món que els nostres avantpassats moderns. Aquests adjectius afegits al concepte de modernitat ens indiquen una diferència important pel que fa a qüestions fonamentals, per exemple, *en l'esvaïment del projecte polític modern i la seva desfonamentació en profit de les instàncies dominadores del Mercat*. A això ens referirem unes línies més amunt quan parlàvem de l'abandonament dels elements aportats per les diferents revolucions (drets individuals i socials, entre d'altres) quan aquests ja no són necessaris pel sistema econòmic quan, sota les estructures del Mercat, s'ha erigit com a únic gestor social amb poder real. Únicament ens referirem, per la temàtica que ens interessa en aquest article, a l'efecte que té la gestió del Mercat sobre la societat amb relació a la radicalització dels elements que hem destacat aquí. Perquè els elements positius aportats pel projecte il·lustrat (democràcia, drets socials, diàleg, raó no merament instrumental ... elements que mai han estat plenament aplicats, fonamentalment per la intervenció de les estructures de poder que emanen del Mercat) puguin ser recuperats i posats de nou en l'horitzó de tota acció política, cal, justament, limitar i controlar aquest Mercat, per tal de transformar-lo en una eina al servei de tota la societat. Però aconseguir-ho pot ser tan complex com canviar la mateixa cosmovisió, ja que aquesta, com hem mostrat aquí, està mediatitzada pels mateixos elements que més beneficien el Mercat. Ja hem vist la gènesi històrica dels principals d'aquest elements, ara tan sols cal dir que avui aquests s'han radicalitzat de manera superlativa. Tots ells tenen una responsabilitat directa en l'emergència de la insostenibilitat en la societat occidental (i mundial avui ja). Hem vist una part del seu origen històric i, tal com dèiem al començament, això ens ha de fer reflexionar en el sentit que, si la insostenibilitat té uns orígens històrics, i per tant culturals, lligats a la cosmovisió que hem desenvolupat, tal vegada la “solució” d'aquests problemes ha de passar per la modificació de les mateixes estructures culturals. Però la pregunta és: estem capacitats per engegar una tasca tan complexa com aquesta? (amb prou garanties que el que aconseguirem serà realment el que volem)... Malgrat el nostre saber, els occidentals hem actuat, fins ara, com si a la natura no hi haguessin lleis, o

més aviat com si poguéssim imposar-li les nostres. Això ha generat la dinàmica destructiva en la que ens veiem implicats avui. Serem capaços de dur a terme un canvi, o més aviat una Revolució, que modifiqui tan profundament les consciències i les estructures socials com per garantir un altre gir copernicà, aquest cop, cap a la veritable sostenibilitat? Hi serem a temps? ... En tot cas estem obligats a intentar-ho!

Afegirem una cita més, que ens servirà com a cloenda d'aquest article i d'enllaç amb el següent:

«Les societats capitalistes no poden respondre als imperatius de la limitació del creixement sense abandonar el seu principi d'organització puix que, la reconversió del creixement capitalista espontani cap a un creixement qualitatiu, exigiria planificar la producció atenent tan sols als bens d'ús. En tot cas, el desplegament de les forces productives no pot separar-se de la producció de valors de canvi sense infringir la lògica del sistema»⁴²

⁴² Habermas, J., *Problemas de legitimación en el capitalismo tardío*, Cátedra, Madrid, 1999.